

A duda a Kárpát-medence népeinek hangszeres zenéjében*

A Kárpát-medencét még napjainkban is a nyelvek, kultúrák, hagyományok sokszínűsége jellemzi. Az etnikai gazdagság, eltérő gyökerű tradíciók ellenére a térségben használt népi dudatípusok szoros rokonságban vannak egymással, ami a hangszer szerkezetében és játéktechnikájában egyaránt megnyilvánul, esetenként a dallamkészlet nagymértékű hasonlósága mellett. Az a dudatípus, ami dallam- és kontrasípból álló kettőssípszárat, és az alaphangnál két oktávval mélyebb bordósípot tartalmaz, az egész Kárpát-medence népi hangszeres gyakorlatában dominánsan jelen van, míg más dudatípusok csak elvétve, szórványként fordulnak elő.¹ Ugyanakkor ez a „kontrasípos dudatípus” más európai népek dudahagyományából teljes mértékben hiányzik.² A kontrasípos duda ilyen jelentős térhódítása a Kárpát-medence egész területén³ magyarázható azzal, hogy egy domináns kultúra kiforrott dudahagyománnyal rendelkezett már jóval a ma itt lakók előtt, vagyis a dudát nem ismerő népek számára ez a dudatípus volt az egyedüli példa, valamint azzal is, hogy a későbbi betelepülők egyszerű dudáinál ez a ritmuskíséretes játéktechnikára is alkalmas kontrasípos duda sokkal fejlettebb hangszer. Egymagában képes három lényeges elem: a melódia, a harmónia és a tánckíséretnél nélkülözhetetlen kíséroritmus egyidejű megszólaltatására.

A kontrasípos duda jelentőségét jól példázza, hogy szomszéd népeink Kárpát-medencében élő néprészei kizárólag ennek a dudatípusnak valamelyik változatát használják. Akkor is, ha többségi területeiken saját, eltérő hagyományú dudatípusaik vannak. Kontrasípos dudát használnak a horvátok, a horvát nyelvterület északnyugati részén,⁴ ugyanakkor Horvátország legnagyobb területén ez a dudatípus ismeretlen.⁵ Ugyanez elmond-

* Első megjelenés.

¹ A Kárpát-medence északi területein szórványosan megjelenhetnek az északi szláv dudatípus egyes példányai, melyeket a tátrai gorálok használnak. Erdélyben is megjelennek szórványosan olyan román dudatípusok, amelyeknek egy dallam- és egy bordósípjja van. A középkori és későbbi udvari zenében felbukkanó általános európai dudatípusokkal itt nem foglalkozom. Ezek hatása a népi hangszeres gyakorlatra nem számottevő.

² Szórványként megtaláljuk a kontrasípos dudát a Kárpát-medencén kívül is, így Ukrajnában (huculok), Moldvában (csángók), és néhány példány előkerült a szerbiai Niš környékéről is. A központi területtől távol eső adatok egykori elvándorlásra engednek következtetni, így a dél-franciaországi Gascogne megye területén előkerült tucatnyi kontrasípos duda is nagy valószínűséggel Kárpát-medencei eredetű.

³ A székelyföldről és a szászok lakta területekről a dudahagyomány teljes mértékben hiányzik. A népi emlékezet sem őrzi a duda emlékét, és Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* c. munkája sem említi a székelyföldön használatos hangszerek felsorolásakor.

⁴ Sirola 1943. 114–127.

⁵ Baines 1960. 71–74.; Bröhmse 1937. 71–81.; Markovics 1987. 52–54., 141.

ható a többi délszláv nép dudahagyományáról is. Amíg a balkán térségében az egy dal-
lam + egy bordósípos dudák általánosak, a Szlavónia–Bácska–Bánság–Vajdaság egész
területén Kárpát-medencei típusú kontrasípos dudákat találunk.⁶ Erdélyben a kontrasí-
pos duda magyar és délszláv változatai egyaránt megtalálhatók, másutt a balkáni (bol-
gár, macedon) típusok utánzatai, és a kettőssípok korszakát őrző ősi szerkezetű dudák
kerülnek elő tarka sokszínűségben.⁷ Moldvában a primitív szerkezetű román csim-
polyák⁸ mellett az oktáv hangterjedelmű kontrasípos magyar duda sajátos – a délvidéki
szerb dudákkal rokon szerkezetű – típusa is megtalálható.

A teljes népanyagával a Kárpát-medencében élő szlovákság azonosult a legteljesebb
mértékben a terület egészére kiterjedő kontrasípos dudahagyománnyal, ami a hangszer
szerkezetén (a díszítést is beleértve) és játéktechnikáján kívül a repertoárra is kiterjed
(dudanóták, dudaapráják).⁹

A Kárpát-medencében tehát olyan, minden mástól lényegesen eltérő, kiforrott duda-
hagyományt találunk, aminek dominanciáját semmilyen külső hatás nem volt képes
csökkenteni. A kontrasípos dudatípus évszázadokon át megőrizte vezető szerepét a tér-
ségben napjainkig. Az alaptípust az eltelt évszázadok alatt természetesen érték olyan ha-
tások, amelyek változásokat eredményeztek. Ezeket a változtatásokat zenei igények (pl.
hangterjedelem, hangnem megváltoztatása), esetleg etnikai sajátosságok tették indokolt-
tá (pl. a dúr terces sípszárak használata a szláv népeknél), vagy egyszerűen gyakorlati
szempontok játszottak szerepet kialakulásukban (pl. fújtató, heteroglotta sípok használa-
ta stb.). A kisebb-nagyobb eltérések ellenére a Kárpát-medence népeinek dudahagyomá-
nya egységesnek mondható. A kontrasípos dudák eredete közös alaptípusra vezethető
vissza, s a kis mértékben eltérő jegyeket hordozó típusok közötti különbség jórészt abból
ered, hogy az adott típus milyen távolra került az ősforrástól, mennyit őrzött meg az ere-
deti formából, és mennyi idegen hatás mutatkozik rajta. (A kontrasípos dudát legkésőbb
átvevő szerb és más délszláv népeknél látható, hogy saját dudahagyományuk markánsab-
ban megmaradt, így ezek a Kárpát-medencei dudák között önálló csoportot alkotnak.)

A dudahagyomány kezdetei a Kárpát-medencében

Valamennyi ismert dudatípus eredete az ókori, szájüregből fújt kettőssípokig vezethető
vissza.¹⁰ Itt még a pofazacskó szerepelt tömlőként, de a dudák két legfontosabb jellem-
zője: a *szabad rezgésű nyelvsípok* használata és a *folyamatos hangzás* már teljes mérték-
ben megvalósulhatott. A legkorábbi, *széttartó csövű*, polifon hangzású kettőssípok né-

⁶ Baines 1960. 72–79.; Bröhmse 1937. 89–96.; Markovics 1987. 51–61.; Sirola 1943.; Vukosavljevićs 1979.

⁷ Habenicht 1972. 261–297., 1973. 365–408., 1974. 68–74.

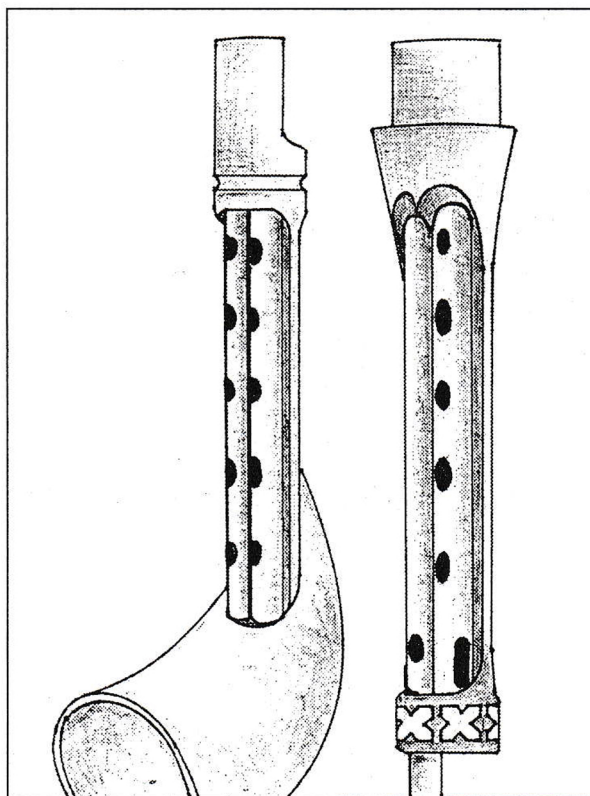
⁸ A balkáni–macedon típusú dudasípszár itt egy darab, alul elágazó bodzacsövből van kifaragva, a bordósíp pedig az alaphanggal azonos magasságon szól. Saját gyűjtések: Zabola (Háromszék m.) 1984-ben és egy román dudás az 1992-es Strakonicei (Csehország) dudásfesztiválon.

⁹ Az 1980-as években több ízben végeztem gyűjtést Nyitra megyei szlovák dudások között. Ez irányú ismereteimet jól kiegészítette a Néprajzi Múzeum dudagyűjteménye számos szlovák dudasípszárral. Továbbá: Garay 1995.; Kunz 1974. 125.; Manga 1968. 172–178.

¹⁰ Collinson 1975. 1–61.

1. fotó. Cseremiszi dudásípszár
Nemzetközi dudásfesztivál, Strakonice
Zachár Ottó felvétele, 2000

1. ábra. Favályús sípszárak: a) Kaukázus
(magángyűjtemény), b) Kárpát-medence
(NM EA F 66.61.3.) A szerző rajzai

ábra), ami mindkét térségre jellemző.²⁵ Ezért nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a Kárpát-medencei dudahagyomány kezdetei az avar kor középső szakaszáig nyúlnak vissza (VII. század).

Duda és dudajáték az avar korban

A hólyagtömlős dudák sípszárában a kettőssíp nád, vagy bodzacsövei egy favályúba vannak foglalva. Ez a favályú felső végével légmentesen beilleszthető a hólyagtömlő oldalára vágott kerek nyílásba. Alsó végéhez hangerősítő szarutölcsér csatlakozik. A hólyag egyetlen természetes nyílásába kerül a szelep nélküli befúvócső, ami hólyagdudák esetén hagyományosan csontból van.²⁶ A csontból készült fúvócső előnye az, hogy a ze-

²⁵ A favályús sípszárak a bőrdudák kialakulásának első fázisát konzerválták, amikor a lopótök szélkamrát puha hólyaggal váltották fel. A lopótökbe a kettőssíp két csöve viasztömítés segítségével rögzíthető, a hólyag puha anyaga azonban ezt nem teszi lehetővé. Ezért egy célszerű, fából faragott vályúszerű eszközt alkalmaztak, amelybe a két sípszárat helyezték, felső végét pedig légmentesen lehetett csatlakoztatni a hólyagba. Ez a hólyag eleinte szélkamraként működött, de már magában hordta a tömlőhasználat kialakulásának lehetőségét. Ilyen favályús sípszáras dudákat a mai napig találunk a Kaukázus és Kisázsia térségében, valamint szórványként a görög szigeteken. A magyar duda sípszára is ebből a szerkezetből alakult ki, amire az újabb egy darab fából faragott sípszárak formája utal.

²⁶ Baines 1960. 49.

nész nem rágja szét, ami a hasonló méretű nádcsővel megtörténhet. (A hólyag szűk nyílása ugyanis nem teszi lehetővé a mai dudáknál használt, fából készült vastag fűvócső alkalmazását.) A nedves hólyagba helyezett kúpos csontcsövecske a hólyag megszárásával légmentesen rögzül.²⁷ Kúposra esztergált, vagy faragott csontcsövecskék szép számmal kerültek elő avar kori sírokból, amelyek nagy valószínűséggel hólyagtömlős dudák fűvócsövei²⁸ (I. tábla 2.).

Az avar kori kettőssípokra és a valószínűsíthető kettős sípszáras, hólyagtömlős dudákra lényegében az a játéktechnika jellemző, ami valamennyi ismert szabad rezgésű szimpla nyelvsípval szóló hangszer (nádsíp, kettőssíp, duda) játékmódját meghatározza.

A szabad rezgésű nádsípval működő hangszerek játéktechnikája

A szimpla nyelvsípos hangszerek (nádsípok, dudák) játékát a folyamatos hangzás jellemzi.²⁹ Itt az örökké szóló zene megnehezíti a hangok szétválasztását, ami egyedülálló játékmód kialakítását tette szükségessé.

Az állandó hangzás következtében a síp végén megszólaló hang – mivel mindig visszatér – hangsúlytalanná válik, vagyis szünet érzetet kelt:

1.

ez a dallam

valójában így szól:

Az állandóan visszatérő hang szünet értékű!

Pl. ez:

a dudán így jelenik meg:

²⁷ A csont befűvócső használata annyira megszokott volt, hogy a későbbi állatbőr – tömlős dudákat is azzal szerelték föl, pedig az állatbőr vastag lábnyílásába nagyobb, fából faragott csövek is befértek volna. Ilyen csontfűvócsős dudákat találunk Kaukázus–Anatólia térségében, és az észak-afrikai népeknél (Baines 1960. 36., 38., 49.; Picken 1975. 533.)

²⁸ A csontcsövecskék a hazai régészeti irodalomban kumisztömlő fűvókáiként vannak megjelölve. Ez a funkció nem tűnik lehetségesnek, mivel a cső belseje rendkívül szűk átmérőjű, amin keresztül csak nagy nehézségek árán lehetne a tömlőt feltölteni. A kúpos csövek alsó felén nincs olyan árkolás, ami szoros bekötözést biztosítana. Valószínűbbnek látszik, hogy ezek hólyagduda fűvócsövei.

²⁹ A nádsípfélék kis levegőfogyasztása egy levegővétellel is hosszan tartó, szünet nélküli hangzást tesz lehetővé, ami megköveteli a folyamatos hangzásnak megfelelő játéktechnikát.

Az állandóan visszatérő, hangsúlytalan hanggal szemben a dallamhangok a kívánt hangnyílások megnyitásával hangsúlyosan megszólalnak.

E szerint két eltérő minőségű hang képezhető, ill. képződik a folyamatos hangzás következtében:

– *hangsúlyos hangok*: a hangnyílások *nyitására* szólalnak meg;

– *hangsúlytalan hangok*: a hangnyílások *zárására* szólalnak.

Az összes hangképző nyílás bezárásakor a cső végén megszólaló hangsúlytalan hangot *véghangnak* nevezzük.

2.

dudán előadott dallam:

nyitásra szóló
dallamhangok:

zárásra szóló
véghangok:

Véghangként funkcionálnak a hangnyílások hangjai is, ha közvetlenül egy magasabb hang után szólalnak meg *zárásra*. Ilyenkor a nyitva hagyott hangnyílás jelenti a cső végét.

3.

ez a dallam

a dudán így szól:

ezek a véghangok:

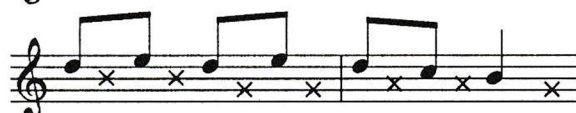
Ahogy az alaphangot véghang minőségben nem jelenítjük meg a kottaképpen, úgy a véghang funkciójú egyéb hangokat is célszerű a valóságos dallamhangoktól elkülöníteni.

4.

Ez a dudán elő-
adott dallam például:

Így írható le
áttekinthetőbben:

Az x a véghangok pozí-
cióját jelöli, az alaphan-
gét elhagyható:

A folyamatos hangzású nyelvsípokon tehát a cső végén megszólaló hang minden esetben véghang, így nem alkalmas az alaphangfunkció betöltésére.³⁰

Az alaphang ezért valamelyik hangképző nyílás hangsúlyos hangja, rendszerint az elsőé.

A folyamatos hangzású nyelvsípos hangszerek hangsora tehát a hangnyílások hangsúlyos hangjaiból épül fel, de jelen van – szünet értékű hangként – a cső (csövek) véghangja is. E szerint a nádsípokon és dudásípokon annyi hangsúlyos hang (dallamhang) képezhető, ahány hangképző nyílás van azokon. Ötlyukú sípokon pentachord, hatlyukúakon hexachord dallamkészlettel számolhatunk. A csővégi véghang rendszerint nagyszekunddal mélyebb az alaphangnál. Az első hangnyíláson tehát az alaphang, a másodikon az első fok, a harmadikon a terc, a negyediken a kvart, az ötödiken a kvint szólal meg, és így tovább.

A dallamjátékot a *fedett fogású* technika jellemzi. Egyszerűbb esetben a zenész a síp valamennyi hangképző nyílását zárva tartja, majd a megfelelő dallamhang hangnyílását nyitja a kívánt időre, és visszazárja. Így a megszólaló dallamhangok között – zárásra – ismételten a csővégi véghang szólal meg.

Érdekesebbé tehető a hangzás, ha a zenész a megszólaló véghangok magasságát szabályozza, vagyis *véghangdíszítést* alkalmaz. Ez történhet mechanikusan úgy, hogy a játékos a sípszárat az alsó felén elhelyezkedő kezével³¹ elengedi, így a legmagasabb nyitva hagyott hangképző nyílás hangja lesz a véghang, mivel ekkor ez képezi a cső végét (a terc, vagy a kvart).

Magyar dudán előadott dallam részlete
Koós József, *Borsosberény* (Pátria lemez)

5.

Tudatos véghangdíszítésre is ismerünk példát. Ez esetben a zenész a véghangok magasságát szándékosan változtatja, ami dallamjáték közben egyszerű kísérőszólamként érzékelhető.

³⁰ Ez alól csak azok a kettőssípok jelentenek kivételt, ahol az egyik csövön nincs hangnyílás. Itt természetesen a két cső végén azonos magasságban megszólaló két hang jelenti az alaphangot. Ez a homofon hangzás ugyanis jól elkülönül a dallamhangoktól, amelyek az osztinató kísérettel polifon hangzást alkotnak. A magyar duda dallamsípján az oldalsó hangolónyílás – ahol az alaphang szól hangsúlytalanul – eredetileg hangképző nyílás volt.

³¹ A modern európai fúvóhangszereken alul a jobb kéz helyezkedik el. A népi hangszereknél ez a kizárólagosság nem mutatkozik. A Néprajzi Múzeumban nagyszámú „balkezes” sípszár található (főleg az Alföldről), ami nem jelenti a játékos balkezességét, csupán helyi hagyományra utal. Ez megfigyelhető a bánási dudásoknál, az erdélyi és moldvai furulyásoknál, vagy a török zurnásoknál is.

Hunyadi román dudadallam részlete
Kozák József gyűjtése, 1984

6.

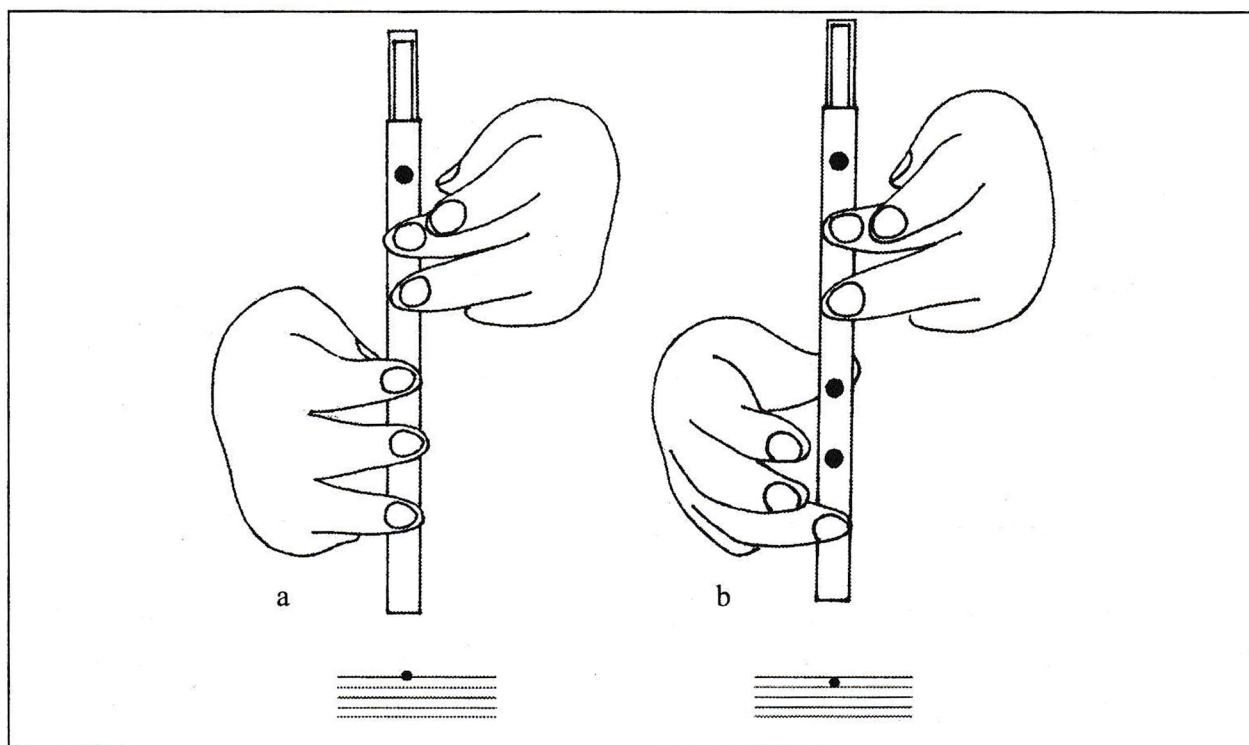
a véghangok:

a kontrasíp ritmusa:

Közkedvelt díszítési mód a hanglebegtetéses *vibrató* is, főleg a tartott hangok esetén. Ennek alkalmazásához az a megfigyelés vezetett, hogy ha a sípszár felső részén lévő valamelyik nyitott hangképző nyíláshoz az alsók közül néhányat hozzányitnak, akkor az adott hang hangszíne, hangereje, és kis mértékben magassága is megváltozik. Az alsó hanglyukak gyors nyitás–zárás sorozatával jól érzékelhető vibrató jelentkezik. A vibrató hatása nagymértékben fokozható azzal, ha az adott hang nyílása szűkebb a többinél.³²

2/a–b ábra. Az alsó hanglyukak zárásakor (a) magasabb, nyitásukkor (b) mélyebb hang szólal meg a hatodik hangnyíláson. A szerző rajzai

³² A síp csövének belső átmérőjével nagyjából megegyező méretű hangnyílásokon az adott hang tisztán megszólal. Ha ezt kb. felére szűkítik, akkor az ott megszólaló hang hangzását nagymértékben befolyásolja az alatta lévő hanglyukak nyitott, vagy zárt állapota.

Ez a jelenség a vibrató alkalmazásán túl a *hangmagasság módosítására* is lehetőséget ad. Ha pl. a hangsor szextjének megfelelő hatodik hangképző nyílást az annak megfelelő helytől följebb (a síphoz közelebb) helyezik el, és a többinél jóval szűkebbre méretezik, akkor azon az alsó hangnyílások nyitott, vagy zárt volta szerint a szext és a kisszeptim egyaránt megszólaltatható. Az alsó hanglyukak nyitásakor mélyebb (szext), azok zárásakor magasabb (szeptim) hang szólal meg a hatodik hangnyíláson (2/a-b ábra).

A dudafélék jellemző díszítő eleme az ún. *dudaelőke*. Ez úgy képezhető, hogy a kívánt dallamhangok megszólalása előtt valamelyik magasabb hang – a kvint, vagy az oktáv – hangképző nyílását nyitják rövid időre. Az előkéket magas, csipogáshoz hasonló hangjuk miatt *csippantásnak* is nevezzük. A csippantás megszólalhat a kívánt hang után is, ilyenkor az adott hangot lezárja.

7.

előke lezáró

csippantás:

Ha a csippantás az adott hang magasabb szomszédhangján történik, akkor előkeként funkcionál. Ha a szomszédhang előke sorozatban szólal meg egy tartott hang mellett, akkor díszített hangzást eredményez, ami legjobban a kecske mekegéséhez hasonlítható.

8.

előkesorozat („mekegtetés”):

A felsorolt játéktechnikai lehetőségek a szimpla nádsípokra, dudásípszárakra, valamint a teljes paralel kettőssípokra vonatkoznak. A félpáralel kettőssípok (mint pl. a Jánoshidáról előkerült avar kori kettőssíp) játéktechnikája ennél bonyolultabb.

Játéktechnika félpáralel kettőssípokon

A teljes paralel kettőssípok homofon játékmódjával szemben a félpáralel kettőssípokon lehetőség nyílik polifónia létrehozására.³³ Ha az egyik sípon nincs hangképző nyílás, akkor a dallam mellett az alaphanggal azonos magasságú osztinató kíséret, a *bordunkíséret* szól.³⁴

³³ A polifónia kifejezésére nincs megfelelő magyar szavunk. Talán úgy lehetne definiálni, hogy eltérő szólamú együtthangzás. A *többszólam* kifejezés ui. nem tesz különbséget több azonos, ill. több eltérő szólam között. A továbbiakban – mint eddig is – az eltérő szólamú többszólamot polifónia, az azonos szólamú többszólamot homofónia titulussal jelzem.

³⁴ Ez a kettőssíp-típus adta a mintát a legtöbb európai dudatípus kialakulásához. Egyszerűbb esetben a kísérsíp hangja az alaphanggal azonos (pl. indiai kettőssípok, egyes román dudák), más esetekben a bordósíp hangja egy oktávval (balkáni, bolgár–macedon dudák, korábban Európa-szerte elterjedt típusok), vagy két oktávval mélyebb (északi szláv dudák).

A két sípon eltérő szólam kialakítása azokon a kettőssípokon lehetséges, amelyek kísérsípján a hangnyílások közül csak az alsó részen elhelyezkedő kéz ujjainak megfelelőket szüntetik meg. Az első ilyen félparalel kettőssíp Európában, a jánoshidai avar kori temetőből került elő. Ez bizonyítja a polifon játéktechnika meglétét már a VII. században.

Teljes paralel sípszáron

3/a ábra. Díszítőelem hangzása teljes paralel kettőssípon. A szerző rajzai

Félparalel sípszáron

3/b ábra. Díszítőelem hangzása félparalel sípszáron. A szerző rajzai

Ez a kettőssíp „balkezes”, ami azt jelenti, hogy a balkéz helyezkedik el a sípszár alsó felén. Figyelemre méltó, hogy az azonos hangot adó hangképző nyílások nem azonos magasságban helyezkednek el a két sípon. A baloldali síp két hangnyílása néhány mm-rel följebb van, mint a másikon (I. tábla 1c). Ez rokon vonást mutat a Volga-vidéki kettőssípok és hólyagtömlős dudák sípszáraival,³⁵ ami arra utal, hogy ez a gyakorlat szoro-

san összefügg a hólyagtömlő használatával.³⁶ A két hangnyílású kísérősip azt mutatja, hogy fölül három, alul két ujjal játszottak. A ritmuskíséretes játéktechnika kialakulása szempontjából lényeges, hogy a kísérősipon minél kevesebb hangnyílás legyen. Ez az ujjrend tehát ebből a szempontból kedvező volt. A magyar dudajátékra is jellemző (a kísérősip hangnyílásának nyitás–zárás sorozatával elért) folyamatos ritmuskíséret kialakulása a hanglebegtetéses vibrató alkalmazásából következhetett. Ez a díszítőelem szimpla nádsípon, vagy teljes paralel kettőssípon csupán a tartott hangok színezését segítette elő, félparalel síppáron azonban ritmuskíséretté módosult (3/a-b ábra).

Annak érdekében, hogy valamennyi dallamhang mellett szólhasson ez a lüktető, a nyolcadhangok nyitására megszólaló kíséret, a kísérősip fölöslegessé vált, második hangnyílását meg kellett szüntetni, így olyan kettőssípszerkezet jött létre, ahol a kísérősipon csak egy hangnyílás maradt, az alaphangé (4/a-b ábra).

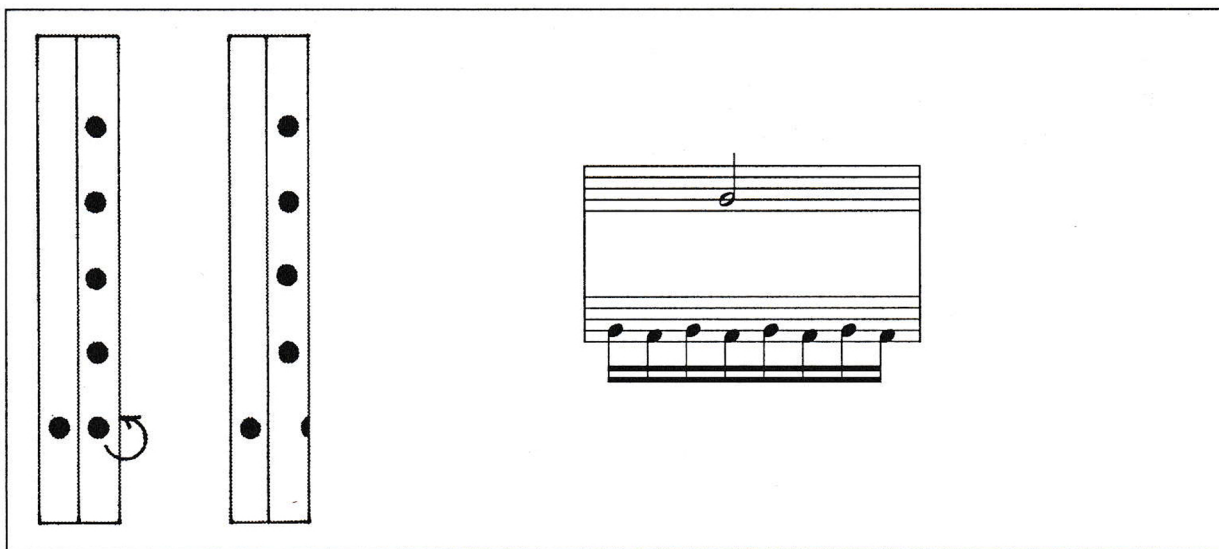
4/a-b. ábra. A kísérősipon csak az alaphang nyílása maradt. A szerző rajza

Itt már valamennyi dallamhang mellett folyamatosan szólhat a ritmuskíséret, az alaphang kivételével. Ha az alaphangot is ritmizálják, akkor ez a lüktetés a dallamcsövön szóló alaphangra is átmegy, hiszen ez a hang egyszerre szól mindkét csövön, Ez pedig a zárhangot a többihez képest nyugtalanná teszi.

Annak érdekében, hogy az alaphang a többi hanggal azonos minőségben szóljon, el kellett érni, hogy a lüktető ritmus csak a kísérősipon érvényesüljön, míg a dallamsípon az alaphang nyugalmi helyzetben van. Így ugyanolyan minőségű lett az együtthangzás (tartott hang + lüktető kíséret) az alaphangnál is, mint a dallamhangok esetében. Ez tökéletesen megvalósíthatóvá vált azáltal, hogy a dallamcső első hangképző nyílását „eltették az útból”, vagyis oldalra helyezték (5. ábra).

³⁵ Itt a két sip azonos hangot adó hangnyílásai közül a kísérősipon lévők minden esetben néhány mm-rel följebb vannak, mint a másik sípon lévők (pl: Baines 1960. 51.).

³⁶ A hólyagtömlőt a zenész két tenyere közt szorítja játék közben. Hogy a nyomás egyenletes legyen, a két tenyérnek nagyjából szemben kell lennie egymással. Ez esetben a sípszár alsó felén játszó kéz ujjai csak ferdén érik át a sípszár két csövét. Ezt a ferdülést kell korigálni a hólyagduda sípszárán (Kozák 1997. 201.).

5. ábra. A dallamszó első hangképző nyílása oldalra kerül. A szerző rajza

Ezen az oldalsó hangnyíláson – ami így hangolónyílás funkciót kapott – a dallamsíp alaphangja csak hangsúlytalan véghangként szól, ezért az alaphangot a kísérsíp hangnyílásának nyitásával lehet hangsúlyosan megszólaltatni.

Ez olyan egyedülálló kettőssíp-szerkezet kialakulásához vezetett, ahol a két cső hangjai egymást kiegészítve alkotnak teljes hangsort. A dallamsípon csak a dallamsor hangjainak, a kísérsípon csak a kíséret hangjainak megfelelő hangképző nyílások maradtak meg, közösen használt – mindkét csövön szóló – hang csupán az alaphang. Ennek dominanciáját fokozza, hogy mindig együtthangzásban szól, így jól elkülöníthető a polifon hangzású dallamhangoktól.

9.

Az avar kori kettőssíp és dudazene esetében tehát két, egymástól lényegesen eltérő hangzásvilág és játéktechnika különböztethető meg, a teljes paralel kettőssípok homofon, és a félpáralel sípok, és dudák polifon hangzása és játékmódja. A jánoshidai félpáralel kettőssíplelet, és a nagy valószínűséggel hólyagtömlős duda fúvókáinak tekinthető csontcsövecskék nagy száma arra utal, hogy a többszólamú játéktechnika lényegesen nagyobb térben volt elterjedt, mint a csupán tucatnyi példányban előkerült kettőssíp alapján gondolhatnánk.

A repertoár azonban, ami kettőssípok esetén jobbra kis ambitusú motívumok ismételtetéséből áll, mindkét típuson előadható. Talán ez a repertoár él tovább a magyar dudások archaikus dudazenéjében az ún. *dudaaprájákban*.

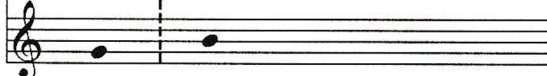
A kettőssípok fejlődésének egyik csúcspontját jelenti az eltérő véghangú félpáralel kettőssípok kialakulása, aminek kezdetei már az avar korban felsejlenek a Kárpát-me-

dencében. A Középső-Volga-vidéken napjainkig konzerválódott hólyagtömlős dudák sípszárán már kialakult az oldalsó hangolónyílás. A két síp hangjai egymást kiegészítve alkotnak közös hangsort. A játékot a ritmuskíséretes technika jellemzi, ha nem is olyan kiforrottan, mint a Kárpát-medencében (10. kotta).

10.

Cseremisiz duda

dallamsíp:

kísérősíp:

MTA ZTI Népzenei Archívum:
AP 1813.

Csuvatov, Grehovodov gyűjtése
Vikár László átj. 1957.
Lejegyezte: Kozák József

stb.

A Kárpát-medencében és a Volga-vidéken megfigyelhető párhuzamok – amelyekre másutt nincs példa – nagyban valószínűsítik a két térség dudahagyományának közös gyökerét, illetve annak legalább részbeni jelenlétét az avar kori Kárpát-medencében is.

A kontrasípos dudasípszár a félparalel kettőssípszerkezetből alakult ki úgy, hogy a dallamsíp első hangképző nyílása (az alaphangé) oldalsó hangolónyílássá módosult. Így olyan kettőssípszerkezet jött létre, ahol a két síp véghangjai eltérőek ($g' - d'$). Közösen megszólaló hang itt csupán az alaphang ($g' - g'$), ami azonban a két sípon eltérő minőségű. A dallamsípon csak zárásra szólaltatható meg (hangsúlytalan), a kísérsípon pedig csak nyitásra szól (hangsúlyos). A *kontrasípos dudasípszár két sípja* tehát *egymást kiegészítve szerves egységet alkot*, egyik sem működhet a másik nélkül.

Játéktechnika a kontrasípos dudán

A kontrasípos duda dallamsípján az eddig leírtak szerint történik a játék. Fontos azonban, hogy az alaphangot – amennyiben hangsúlyos helyen van – mindig a kontrasíp nyitásával kell megszólaltatni.

11.

ez a dallam:

a két sípon így szól:

dallamsíp:

kontrasíp:

A kontrasíp feladata tehát a dallamsorban szereplő alaphang (g') hangsúlyos megszólaltatása, valamint a folyamatos ritmuskíséret.

Ritmuskíséret úgy alakul ki, hogy a zenész a kontrasíp egyetlen hangnyílását ütemesen nyitja–zárja. Ez lehet negyedes, vagy nyolcados ritmusú, aszerint, hogy a kontrasíp hangnyílását negyedenként, vagy nyolcadonként nyitja a játékos.

12.

negyedes ritmusú kontrakíséret:

nyolcados ritmusú kontrakíséret:

A ritmusképlet kialakításában a kontrasíp kvart véghangja nem játszik szerepet, az mindig szünet értékű. Egyes dudákon ezért meg is szüntették úgy, hogy a kontracső végét betöltték (lásd: osztott kontrasípos dudák).

A kontrasípos duda

A kontrasípos magyar dudasípszárak az egykor használt favályús sípszárszerkezetből nyerték mai formájukat. A Volga-vidéken konzerválódott, ott ma is használatban lévő favályús sípszárakkal azonos szerkezet a Kárpát-medencében nem maradt fenn. A későbbi, több jelentős részletében is módosított favályús sípszárak alapján azonban visszakövetkeztethetünk az egykori formára. A legkorábbi ismert leírás a magyar duda sípszáráról a XIX. századból ismert. Az írás háromféle dudasípszárat említ, közülük az egyik: „...bodzafából készült, mind a két vége ólommal kiöntve, a két tilinkó fölül és alól két helyen vassodronnyal összefoglalva, a rövidebb bordó név alatt, a hosszabb dudásíp alatt ismeretes. A bordó azért rövidebb, hogy a dudasípval a nóta összehangozzék. A bordó jobb oldalán egy lyuk van, szinte azon oknál fogva, hogy a két hang összevágjon, a dudásíp áll 6 lyukból, a hetedik oldallyuk az alsó végén. Sem a bordósíp oldalán lévő lyuk, sem a dudasíponi oldalon lévő melódia kiadására nem használtatik, hanem egyedül a két hang összehangzására szolgál...”³⁷

A leírás sok szempontból ráillik a favályús szerkezetű dudasípszárakra. Ezek két bodzacsöve egy fából faragott vályúba van erősítve viasztömítéssel. A vályú alsó és felső részén díszített ólomöntés van. Itt jellemzően hatlyukú a dallamsíp (5+1), és egy hangnyílás van a kísérsípon (bordó). Az, hogy a kísérsíp rövidebb, s hangnyílása oldalt van, ismeretlen a Kárpát-medence népi dudatípusai közt. Valószínű, hogy a sípszár bodzacsövei kiszáradtak, és a „bordó” csöve a favályúban fölcúszott és oldalra fordult. Ez magyarázhatja a sosemvolt szerkezet megjelenését. Bodzacsöves, favályús sípszárakat, ólomöntéssel a megfelelő helyen, a Magyar Néprajzi Múzeumban is találunk. Az egyik lelőhelye ismeretlen (66.61.3.), a másik az Alföldről, Kecskemétről származik (130.6.21.) (III. tábla 1.).

Ugyanez a dudatípus a Balaton környékéről is ismeretes³⁸ és a Bakonyból is ismerünk egy favályús sípszáras dudát.³⁹ Ugyanezt a dudatípust használta a somogyi Jankovich Imre, és ehhez hasonlók a Horvátország északi részén Belovár környékén használt *dude* nevű dudák is.

A szerző olyan „dudasípokat” is említ, amelyeket szájból fújtak: „Mind a két síp szája vétetvén, egyszerre fuvatik”, s megjegyzi még, hogy ezek hangja a dudához hasonló. A szájból fújt sípszárak gyakorlóhangszerek használatára utalnak. Hogy az akkori Bugac környéki dudák tartalmaztak-e a mai értelemben vett bordósípot, az ebből a leírásból nem derül ki. Azt azonban megtudjuk, hogy a „kontrasípot” korábban bordónak nevezték.

Az ősi szerkezetű favályús dudasípszárak végén rendszerint tölcértoldalék van, amibe mindkét cső vége beletorkollik (I. tábla 2/a). A kontrasípos dudáknál ez megváltozott, a toldalék szarutölcsér itt már csak a kontrasíp végéhez csatlakozik, ami teljesen érthető, hiszen a dallamsípnak az oldalsó hangolónyílásnál vége van. Az eredeti kvint hangterjedelmet idővel szextre módosították a hangnyílások számának növelésével. Az újabb, hatodik

³⁷ Mátray 1984. 334–35,

³⁸ Malonyai 1911. 235.

³⁹ Békefi 1991. 408. A leírás nem tér ki arra a részletre, hogy a sípszár favályús bodzacső-betétes szerkezet, csupán a sípok számát és azok hangját közli. A mellékelt fotón azonban jól látszik a favályús sípszár.

hangnyíláson az ismert hangmódosítási gyakorlattal a szext mellett a szeptim megszólaltatására is lehetőség nyílt. A kísérsíp szekund véghangját a domináns kvart váltotta föl, így kialakult az a máig használt szerkezet, amit kontrasípos sípszárnak nevezünk.

Ilyen, hat hangképző nyílású dudasípszárat a magyar dudák között már nemigen találunk (a magyar dudások már régen áttértek az oktáv hangterjedelemre), csupán néhány múzeumi példány utal ezek korábbi használatára. Egykori széles körű elterjedésükre enged következtetni viszont, hogy a Kárpát-medence északi, és déli peremén ilyen hangterjedelmű kontrasípos dudákkal találkozunk.

Dudanótáink között szép számmal akadnak szext (szeptim) hangterjedelműek, közöttük az *Azért adtam egy polturát* kezdetű, a XVIII. századból adatolt dallam⁴⁰ variánsai és mások. Sok olyan oktáv hangterjedelmű dudánótát is ismerünk, amelyeknek szeptim hangkészletű változatai is vannak, ahol az oktáv helyett a kvint szól. Ezek mellett néhány magyar dudás játékában megfigyelhető (pl. Kukucska Ernő, Sós Antal), hogy csipantásra csak a kvintet használják, az oktávot nem. Mindezek arra utalnak, hogy a dudánóták kialakulása már az oktáv hangterjedelmű dudák elterjedése előtt megkezdődött, s a hatlyukú dudák hosszú időn keresztül a magyar népi dudahagyomány meghatározó típusát jelentették.

Hat hangnyílású (szext–szeptim hangterjedelmű) kontrasípos dudák

Az Északi- és Keleti-Kárpátok népeinél is megtaláljuk kisebb szórványként a hat hangnyílású kontrasípos dudát, így pl. a podhalei goráloknál.⁴¹ Itt a kontrasíp két hangja két külön sípon szól (részletes ismertetése az osztott kontrasípos dudáknál. A kárpátaljai huculoknál is előfordul szórványosan, más dudatípusok mellett.⁴² Itt, ahogy a goráloknál is megfigyelhető, a kontrasípot folyamatosan zárva tartják, így az osztinató kíséretet ad. A ritmuskíséretes játéktechnika ismeretlen, mivel ezeken a területeken az egy dallamsípos dudák használata általános.

Nagyobb összefüggő területen találjuk a hatlyukú kontrasípos dudákat a Kárpát-medence déli vidékén Szlavóniától Torontáig (lásd: Délvidéki duda) (*1. térkép*).

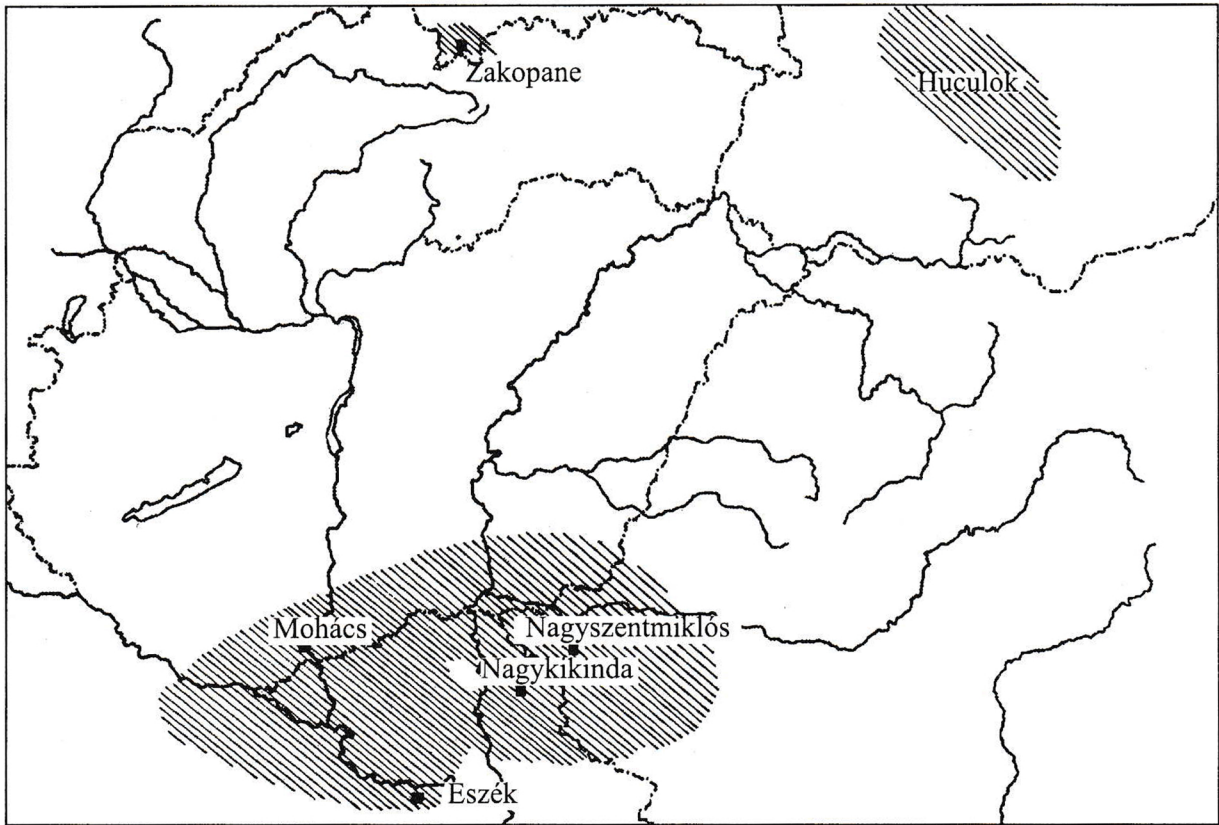
Oktáv hangterjedelmű kontrasípos dudák

A hat hangképző nyílású dudasípszárat idővel az oktáv hangterjedelmű, hétlyukú sípszárak váltották föl. Az átalakuláshoz csak arra lett volna szükség, hogy a szabadon maradt hüvelykujj számára hangnyílást vágjanak a dallamsíp hátsó részén. Ezt azonban a sípszár csöveit tartó favályú akadályozta, ezért a hangsor bővítése érdekében a favályú felső csapos részét egy furattal látták el, ami a hátulsó oldalon egy hangképző nyílásba torkollott. Ennek megnyitásával szólalt meg az oktáv a harmadik sípon. Ilyen oktáv hangterjedelmű, külön oktáv sípos dudákat találunk az Alföldön és a Dunántúlon, amelyek favályús szerkezetűek, valamint a Felvidéken, ahol a sípszár egy darab fából van faragva (*2. térkép*).

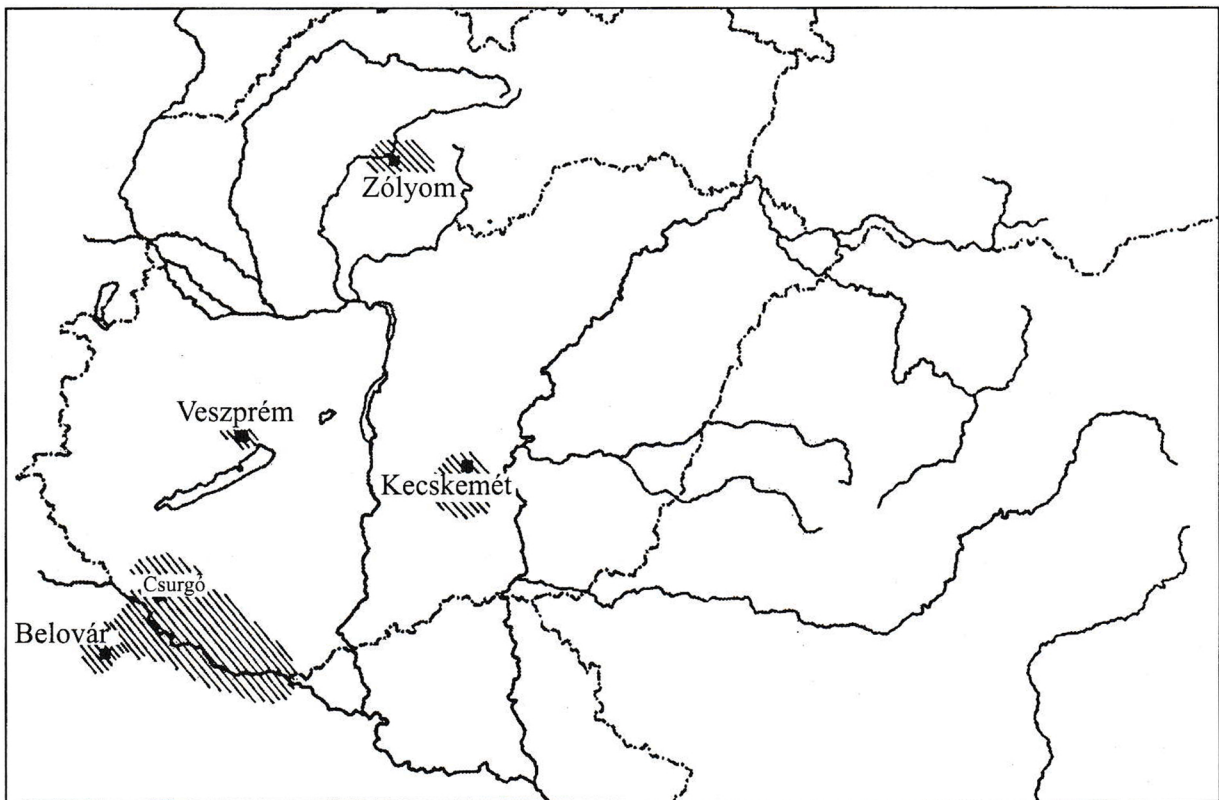
⁴⁰ Vargyas 1981. 424.

⁴¹ Manga 1968. 177–178.; Oledzky 1978. 78–79., 90.

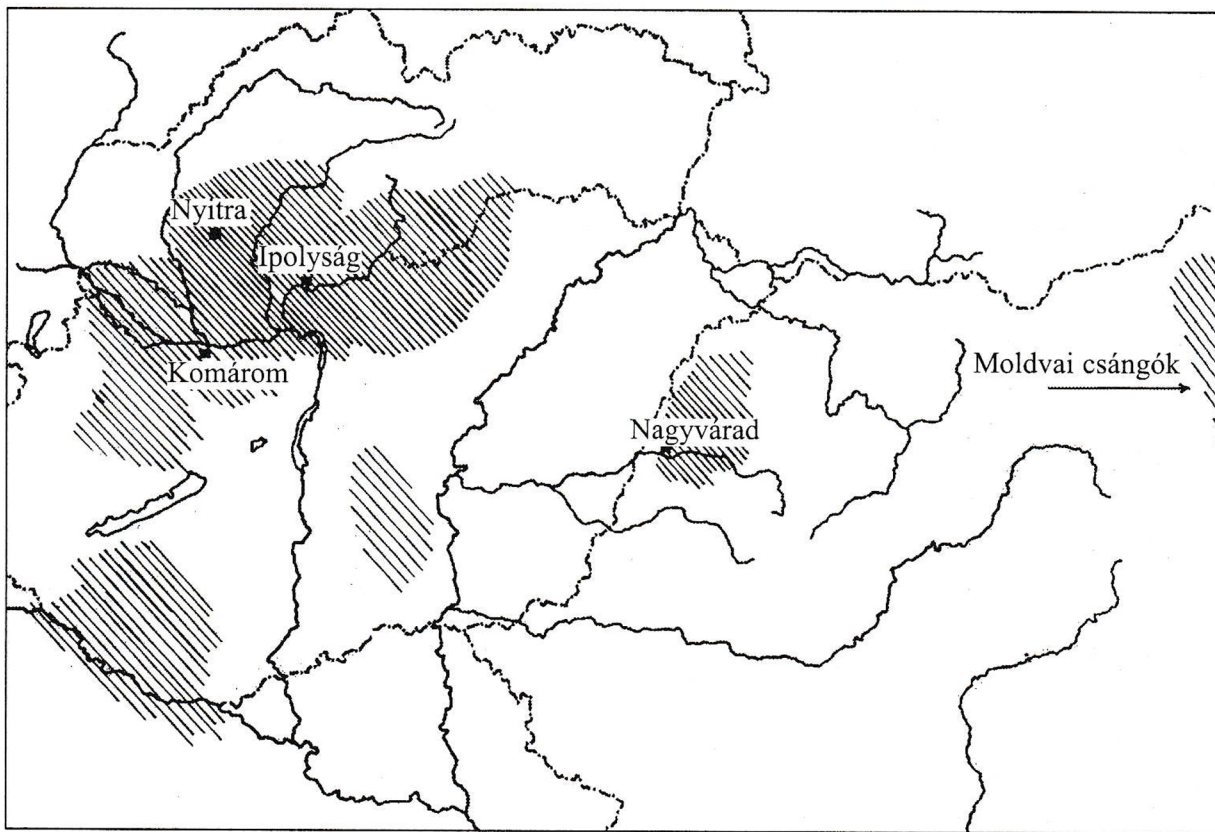
⁴² Atlasz 1975. 205.

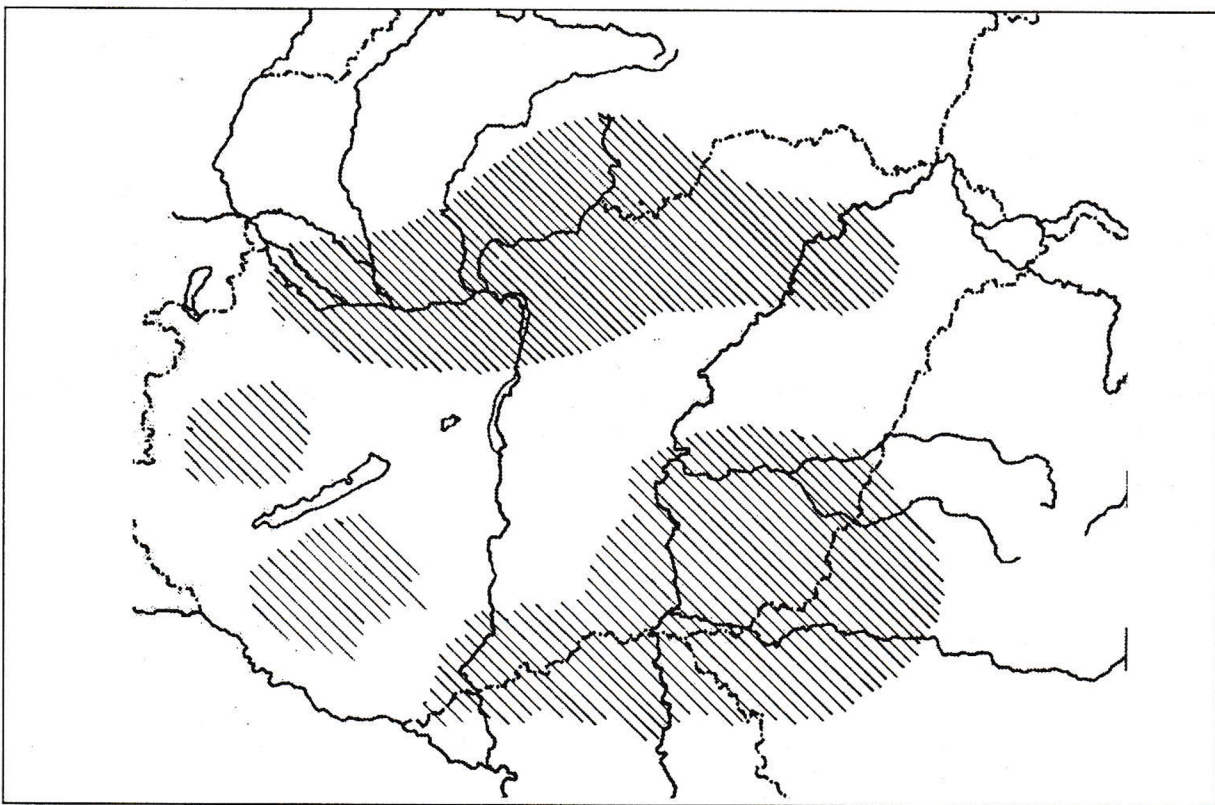
1. térkép. Hatlyukú sípszárak

2. térkép. Külön oktávsipos (3-4 sípos) sípszárak

3. térkép. Oktáv hangterjedelmű, bolhalyuk nélküli sípszárak

4. térkép. Oktáv hangterjedelmű, bolhalyukas sípszárak

Idővel a bonyolult szerkezetű favályús dudásípszárakról áttértek az egy darab fából faragott kettőssípszár használatára. Itt a külön oktáv sípra már nem volt szükség, hiszen az oktávnak megfelelő hangnyílást akadály nélkül fúrhatták a sípszár hátsó felére. Ezzel a duda sípszára visszaalakult az eredeti kettőssíp formára. Egyes szlovák dudáknál a hagyomány megőrizte a külön oktáv síp alkalmazását az egy darab fából készült sípszárakon is.

Az egy darab fából készült, oktáv hangterjedelmű két sípos dudák között két, lényegesen eltérő típust ismerünk, a *bolhalyuk nélküli* hétlyukú és a *bolhalyukas* nyolclyukú dudákat.

A bolhalyuk nélküli dudák hangsora úgy alkot teljes oktávot, hogy a hatodik hangnyíláson a szext és a kisszeptim egyaránt megszólal. A dallamjátékot itt rendszerint gyors – nyolcadhangokat hangsúlyozó – kontrajáték kíséri. Ez a játékmód megfigyelhető a magyar, szlovák, és erdélyi román dudazenében egyaránt. A bolhalyuk nélküli dudák a Kárpát-medence jelentős részén elterjedtek (3. térkép), a történelmi Bihar megye területét és Moldvát is beleértve.⁴³

A kontrasípos dudák fejlődésének utolsó állomása, a bolhalyukas sípszár kialakulása. A kontrasípos duda bolhalyukas típusa a mai Magyarország egész területén ismert, legnagyobb összefüggő elterjedési területe az Alföld és a Palócföld, de megtaláljuk a Dunántúl déli és északi részein, ezen kívül használatban volt az Alföld vajdasági és bácskai területein is (4. térkép). Ezt az újabb dudatípust a konzervatívabb nemzetiségek (szlovákok, horvátok) már nem tették magukévá, egyedül a történelmi Hunyad és Arad megyékben találjuk meg – nem túl nagy számban – a románok használatában.

A bolhalyukas dudára a magyar dudások sem álltak át könnyen, mivel az ujjrendváltozással járt. Ezért gyakori volt, hogy az új módon készített dudásípszáron betömték a bolhalyukat és a korábbi, jól megszokott ujjrenddel játszottak azon.⁴⁴

Az oktáv hangterjedelmű, kontrasípos dudáknak a fősoroltak a főbb típusai. Valamennyi játéktechnikájára jellemző a fedett fogású, a hangnyílások nyitásával hangsúlyozó ujjtechnika, valamint a nyolcad vagy negyedhangokat hangsúlyozó ritmuskíséretes játék. Az azonos szerkezetű dudák között jelentős különbséget csak az alkalmazott hangsorban figyelhetünk meg.

Amíg a magyar dudákra a moll pentachord hagyományból szervesen kifejlődött dór dallamsor jellemző (*a' h' c'' d'' e'' fis'' g'' a''*), addig a szomszédos szláv népeknél, valamint az erdélyi románoknál, a hangsor kemény dúr tercű myxolid (*a' h' cis'' d'' e'' fis'' g'' a''*), gyakran magas kvarttal (*a', h', cis'', dis'', e'', fis'', g'', a''*). Ennek kialakulásában vélhetően az játszott szerepet, hogy a hangszer hangolása itt alkalmazkodott az adott népek zenefolklórjának hagyományos hangsoraihoz.⁴⁵ A dúr tercű dudásípszárak széleskörű elterjedése a magyar dudahagyományt is jelentős mértékben megváltoztatta. A XX. században használt magyar dudák közt nagy számban találunk (kb. fele részben) dúr tercre hangolt, mixolyd hangsorú dudákat.

⁴³ Bartók bihari román gyűjtése: MH 891–900., 2007–2025.; Pávai 1993. 23–25.

⁴⁴ Kodály így ír erről: „A bolhalyuk megnyitásával a nála mélyebb hangokat félhanggal fel lehet emelni. ... Járatlanabb játékosok állandóan viasszal eldugaszolva tartják.”

⁴⁵ Ezekon a hangsorokon a moll vagy semleges terc nem érvényesül. A duda dallamsípján egyenlő távolságra elhelyezett hangnyílások semleges tercű skálát eredményeznek (ami a mollnál kissé magasabb, a dúrnál kissé mélyebb). Ugyanez a semleges terc az erdélyi furulyákon is természetes, csakúgy, mint a somogyi hosszúfurulyán. Kíváncsú volna ennek alaposabb kutatása.

A magyar népi dudahagyomány

A hazai szakirodalom meglehetősen egyoldalúan tárgyalja a magyar dudahagyományt, csak a bolhalyukas sípszárút, kecske-, vagy menyecskefejes dudákat tekintve magyar dudának. Ebből következhetett az, hogy Kodály azokat a dudásokat, akik betömött bolhalyukkal – hagyományos ujjrendjükkel – játszottak, képzetlennek titulálta, pedig még a XX. században gyűjtött dudazene nagy részét is bolhalyuk nélküli dudán adták elő. Idegen hagyományként említik az archaikus elemeket őrző, egyszerű hengerfejes, favályús sípszáras dudákat, amelyek legközelebbi párhuzamait a Kaukázus és a Volga-vidék térségéből ismerjük. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében ezek „balkáni típus”-ként vannak elkönyvelve, pedig a magyar hagyományban is kimutatható ezek használata. A favályús sípszárszerkezete minden magyar dudásípszáron megjelenik.⁴⁶

Az látszik valószínűnek, hogy a favályús sípszárszerkezet ideje múltán átadta helyét az egy darab fából faragott sípszáraknak. Kisebb szórványai azonban fennmaradtak, jobbra a déli területeken, Somogyban, a Dráva mentén és a horvátországi Belovár környékén.

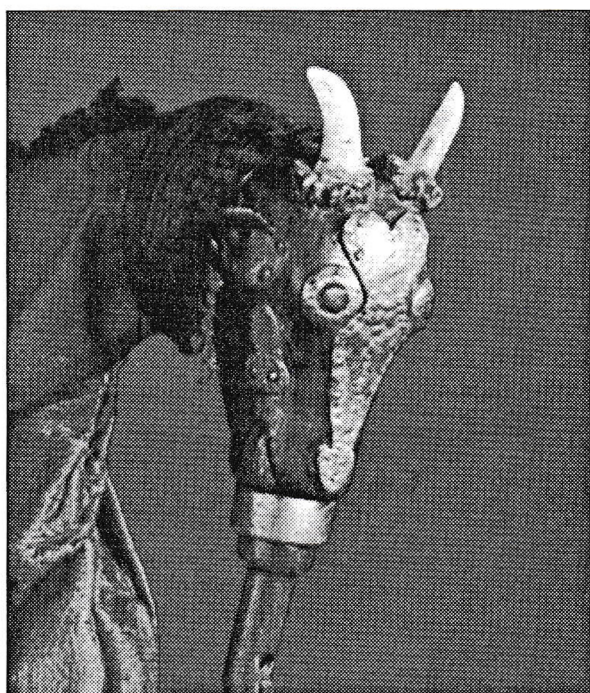
A magyar duda több típusát ismerjük, amelyek között a különbség nem elsősorban regionális–etnikai sajátosságokra utal, hanem a hangszer fejlődésének különböző fázisaira.⁴⁷ A legtöbb archaikus elemet a már említett favályús sípszáras dudák őrzik. A faragott kecskefej itt általában hiányzik (kivétel a Kecskemétről ismert, fújtató nélküli példány). A dallam- és kontrasípon kívül a külön oktávcsípót is tartalmazó sípszár felső vége esztergályozott, ónozott díszítésű hengerfejbe illeszkedik, alsó végén a kontrasíp csővéhez az alföldi dudákra jellemző, csikót mintázó toldalék, esetleg a magyar dudákra általában jellemző, szarutölcsérrel ellátott pipa csatlakozik (II. tábla 1–2.). A több daraból csaposan összeillesztett bordószár a vállra vetve helyezkedik el, mivel ezek a dudák többnyire fújtatósak.⁴⁸

A játéktechnikát a szokásos fedett ujjtartás és ritmuskíséretes játékmód jellemzi. Jankovich Imre csurgói dudás játékában a zárt kontrasípval való osztinató kíséret, és a nyolcadhangok nyitásával hangsúlyozott gyors kontrakíséret egyaránt föllelhető. A dallamszó hatodik hangnyílásán csak a szext szól, így a dallamsor hetedik foka hiányzik, amit alkalmanként az oktávcsíp hangnyílásának félig fedésével pótol. A dúr tercüre hangolt sípszáron a harmadik hangnyílás félig takarásával moll tercet is játszik. A csippan-

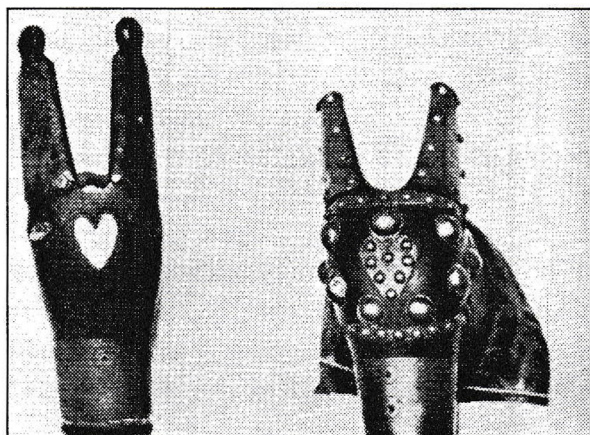
⁴⁶ Ha a magyar népzene kutatás ilyen nagylelkűen lemond egy hangszertípusról, akkor annak még lesz gazdája. Így a keleti eredetű hangszer a mai napig horvát dudaként ismeretes a nemzetközi irodalomban, annak ellenére, hogy a horvát nyelvterület egy elhanyagolhatóan kis területén ismeretes ez a dudatípus. Ez a terület a magyar nyelvterület határa. Horvátország többi területén (a horvát nyelvterület 90 %-án) sem favályús szerkezetű, sem kontrasípos duda nem ismeretes. Širola Božidar nagyvonalúan a horvát nyelvterület észak-nyugati részét jelöli meg a favályús sípszáras duda elterjedésének (Širola 1943.), pontos adatokat azonban eddig csak Belovárból ismerünk (Markovics 1987. 145.). Mindezek arra hívják fel a figyelmet, hogy alaposabban meg kell vizsgálnunk értékeinket, mielőtt másokra áttestáljuk azokat.

⁴⁷ Mint ahogy az erdélyi táncdialektus esetében is a táji különbségekben – etnikai tulajdonérzettől függetlenül – az európai tánc történet különböző korú divatjainak maradványait szemlélhetjük (Martin passim, pl. 1970. 220–223.).

⁴⁸ A fújtató a délvidéken széles körben elterjedt. Elképzelhető, hogy délszláv hagyomány kisugárzása. Náluk ugyanis jellemző a dudálás közbeni éneklés, ami szükségessé teszi a fújtató alkalmazását.

2. fotó. Lengyel dudafej
(Oledzki 1978. címlapkép)

3. fotó. Magyar dudafejek
(Bartha 1934. IX. 1–2.)

tásos előkéket ritkán alkalmazza, a hosszabb hangoknál szívesen alkalmaz mordentet vagy trillát. Ha a játszott dallam az oktáv hangterjedelmet meghaladja, akkor a hiányzó hangot valamivel helyettesíti. Az alaphangnál nagyszekundddal mélyebb hangot következetesen kvinttel magasabb hanggal, a hangsor kvartjával cseréli fel. Repertoárjából a dudaaprája hiányzik, mindössze egy állandósult bekezdő vagy lezáró figuráció jelent hangszeres elemet játékában.

Ilyen dudán más magyar dudás játékát nem ismerjük. Az azonos szerkezet eredményeként azonban rokon hangzást és játéktechnikát figyelhetünk meg a külön oktávsipos szlovák, és a belovári horvát dudások játékában.

A hengerfejes, favályús sípszáras dudák a XX. századra csak szórványokban maradtak fenn, ezek helyett a bakfejes, egy darab fából faragott sípszáras dudák léptek előtérbe.

A XX. századi magyar dudák kecske- vagy birkabőrtömlőjének felszerelése az egész Kárpát-medencei térségben egységes. E szerint az állatbőr nyaki részében van a faragott kecskefej, a bal szarva felé eső mellső lábészbe van bekötve a szelepes befúvócsövet magába foglaló emlő, a másikban pedig a bordószárat tartó tőke. A bordószár lóghat lefelé, lehet a kecske szarvai közé beakasztva, vagy állhat fölfelé, a mellkasnak támasztva. Fújtatós dudáknál a beszerelés fordítva történik, itt a

bordószár a vállra van vetve, a derékra szerelt fújtatóból a másik lábészben át nyomul a levegő a tömlőbe.

A magyar dudákon a faragott kecskefej dominál, kisebb számban találunk kosfejeket, illetve az alföldi dudákon menyecske- vagy legényarcot mintázó dudafejeket. Kecskéfejes dudákat a Kárpát-medencén kívül az északi szláv népek (csehek, morvák, szorbok, lengyelek) dudái közt is nagy számban találunk (2. fotó), bár itt jelentős mennyiségű hengerfejes duda is megfigyelhető.⁴⁹ Feltűnő azonban a magyar és a szláv kecskéfejek

⁴⁹ Oledzky 1978. 72–91.

közt mutatkozó formai és ornamentikai különbség, ami gyökeresen eltérő hagyományokról tanúskodik (*II. tábla 2–6.*). Az északi szláv dudákat mesteremberek (esztergályosok) készítik kialakult minta alapján sorozatgyártásban, ami a kecskefejek formájára is kihat. Itt a hengeres forma dominál, a szarvakat idegen anyagból (vad-disznóagyar, meghajlított rézdrót stb.) illesztik a fejre, a kézi faragás itt ismeretlen, kifejezetten a rátétdíszek jellemzőek.

A magyar dudákat általában pásztorok faragják, bár az esztergályos munkára itt is szükség van, elsősorban a bordószár és a fűvóka elkészítésénél. A dudafejet, a sípszárat és a pipákat kézzel faragják. A faragott bakfejek alján, ahol a sípszár csatlakozik, díszített ólomöntés, vagy rézgyűrű biztosítja azt, hogy a beszorított sípszár a fejet ne repessze meg. Gyakori az egyenes szarv, ami lehet V alakban széttartó is. Ezek végére rendszerint rézgombot tesznek, ami nem a kecskebak, hanem a bika jellemzője. A homlok részre gyakran szív, vagy rombusz alakú tükör kerül, esetleg rézlemezről kivágott, díszített korong (*3. fotó*). Ezek a napszimbólumok⁵⁰ a „bika” jegyeket hordozó bakfejekon ókori mitológiai képzetek felé mutatnak (napkultusz, bikakultusz). Az egyiptomi Ápisz bika homlokán ugyanazt a háromszöget találjuk, mint a hettita bikakén,⁵¹ és a magyar pásztorok faragta dudafejekon (*4. fotó*). Az egyiptomi bikák szarvai közt – amelyek a növekvő holdat jelképezik⁵² – ugyanazt a napkorongot találjuk, mint Hathor tehénistennő szarvai közt (*5. fotó*). Egy nógrádi dudafej szarvai közt napgömböt láthatunk (*II. tábla 4.*). Mindezek azt mutatják, hogy a magyar pásztorok a kereszténységet jóval megelőző korok mitologikus képzetait őrizték meg, s tudásukat éppúgy féltve őrizték, mint az ősidők mágusai és táltsai (vö. Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni...)⁵³

Ilyen formájú és ornamentikájú dudafejeket a Kárpát-medencén kívül sehol sem használnak.

A magyar dudák újabb típusú állatfejes dudafejeire a természetű ábrázolásra való törekvés jellemző, ami az archaikus hagyományok elhalványulásával egyidejű. Ezek között a kosfej is gyakori, ami talán azt a gondolatot veti fel, hogy ha a kecskebőr dudák-

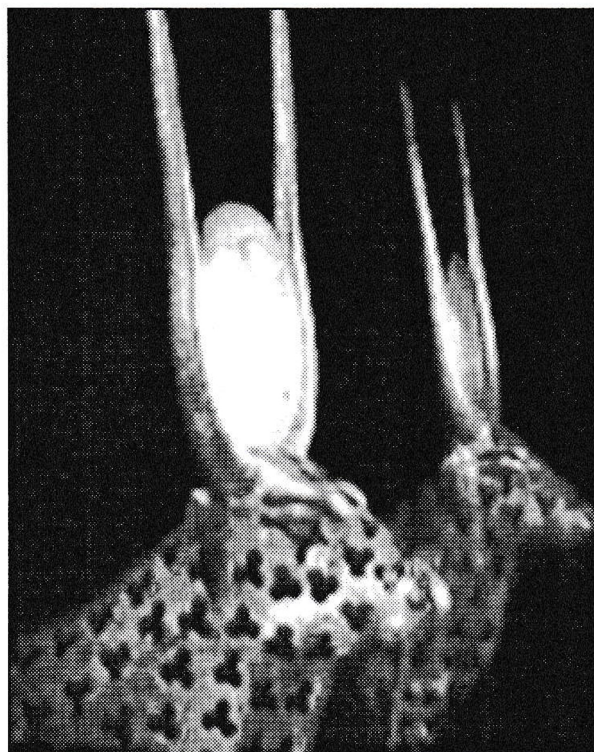
4. fotó. Hettita bikaszobrok (Özgül é. n. 3.)

⁵⁰ *Jelképtár* 1990. 158–160.

⁵¹ A kis szobrocskák bikafejű, kecsketestű bak–bika keveréklényeket ábrázolnak.

⁵² Mezopotámiában és Egyiptomban az újhold ugyanabban a fekvő pozícióban látható (nem úgy, mint nálunk), mint a bika, vagy tehén szarva. Ilyen fekvő holdakat láthatunk – egyebek közt – a magyar szent koronán is.

⁵³ Korabeli arab források arról tudósítanak, hogy a magyarok tűzimádók. A mezopotámiai gyökerű manicheizmus is ismert volt mind az avar, mind a honfoglaló magyar nép körében, csakúgy, mint az ujugroknál, akiknél az újabb kutatások a magyar népdal legközelebbi rokonait mutatták ki. Itt a manicheizmus évszázadokig ismert volt, majd a VIII. században államvallás lett (*Hahn* 1980. 300.)

5. ábra. Egyiptomi bikák (balra) és Hathor tehénistennő (jobbra) ábrázolása (Siliott é. n. 36., 132.)

nak bakfeje van, akkor a birkabőr dudákon kosfejnek kell lenni. (A gondolat képtelenségét az emberfejes dudák nagy száma kellőképpen kifejezi.)

Egy-egy jó kezű dudakészítő egész térségeket el tudott látni dudával, amelyek a mester keze nyomát viselik. Ilyenek pl. a kishartyáni dudák, melyek annak ellenére, hogy az ősi hitvilág már nem tükröződik rajtuk, gondos, jó ízlésű megformálásukkal a magyar pásztorművészet remekei között tarthatók számon (II. tábla 5–6.).

A magyar dudák egy darab fából faragott sípszára megőrizte a korábbi szerkezetet, a favályús sípszár formáját. A faragás jól hangsúlyozza a tartószerkezetet (favályút), és a benne elhelyezkedő két csövet. A magyar dudasípszárak a Kárpát-medence egész területén egyöntetűen ezt a formát őrzik, ami érthető, hiszen ez a forma közvetlenül a favályús sípszárakból fejlődött ki, s a duda készítői hosszú ideig tudtak erről a kapcsolatról. A jól bevált, megszokott forma tehát az újabb szerkezeten továbböröklődött (II. tábla I.). Ezzel szemben pl. a vajdasági szerb dudasípszárak formája semmivel sem utal az egykori favályús szerkezetre.

A magyar dudasípszárak dallamsípján az első hangnyílás minden esetben hangolónyílásként funkcionál, rendszerint oldalt helyezkedik el. Az alföldi sípszárak közt azonban szép számmal akad olyan is, ahol a „stimlyuk” elöl is megvan, szinte jelezve az első hangnyílás eredeti helyét.

A dallamcső hangnyílásai nem egyformák: a tercé és a kvinté a legnagyobb, a kvarté és a szextté általában kisebb. A szextnek megfelelő hatodik hangnyílás a saját helyénél kissé följebb van elhelyezve, így azon igényes játékosok a szext mellett a kisszeptim megszólalását is el tudják érni az ismert hangmódosító gyakorlattal. A bolhalyuk nélküli sípszárak hangsora így lesz hiánytalan. A magasabbra helyezett hatodik hangképző nyílás alkalmazása a bolhalyukas dudákon is továbböröklődött, ahol erre már nem is

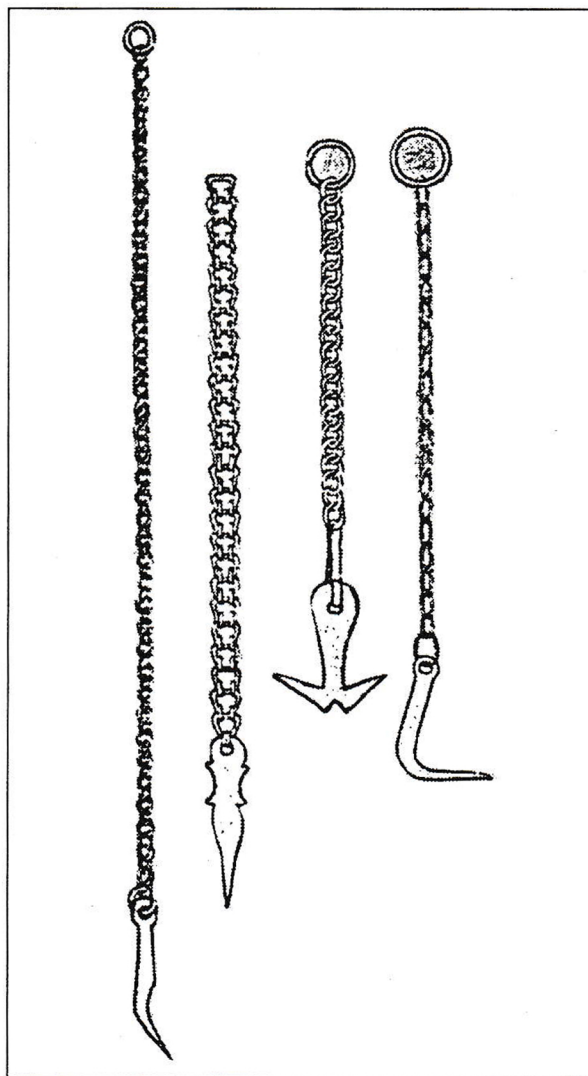
volt szükség. Ennek tudható be, hogy sok dudás játékában egyfajta „magas szext” hangzás mutatkozik.

A kontrasíp csövéhez egy fából faragott pipa közvetítésével tölcsértoldalék csatlakozik. A pipa hátsó felén a cső oldala néhány cm-nyire ki van vágva, ahol viasztömítés segítségével a kontrasíp kvart véghangját be lehet hangolni. Ugyanígy a kontrasíp meghosszabbítását szolgálja az ún. csikótoldalék is, vagy az egyszerű, végén peremmel ellátott facső. A szarutölcséres pipák főleg a palóc vidéken, a csikótoldalékok inkább az alföldi és dunántúli dudásípszárakon találhatók.

A magyar dudások hagyományosan viasztömítéssel hangolják a dudát, nemcsak a stimmyuknál és a kontrasíp végén, hanem szükség esetén a dallamhangok magasságát is ilyen módon szabályozzák. Ez a gyakorlat olyan mértékben általános, hogy erre a célra egy kis csont, szaru, vagy fémeszközt az ún. saskarmot tartanak készletben, amit láncon, vagy bőrszíjra kötve a sípszár hátsó felére erősítenek. Ennek érdekében a sípszár hátsó oldalán egy kis kiemelkedést hagynak, amelyre lyukat lehet fúrni a viaszpiszkáló felkötése céljából. Ez a hátsó kis tartórész jelentősen megnehezíti a sípszár kifaragását, mivel a faragónak ezt a kis bütyköt kerülgetnie kell. Ennek ellenére a magyar dudásípszárakon szinte kötelező érvénnyel ott találjuk a *piszkatartókat*, ami szívós hagyományra utal (6. ábra).

A saskarom használatának szokása a Kárpát-medencei dudahagyományra jellemző, a magyar és belovári horvát dudákon mindig a sípszár hátsó felére illesztették, másutt, pl. a szlovákoknál, a piszkatartó a réztölcsérré forrasztották. A viaszpiszkáló használata Európa legnagyobb részén ismeretlen.⁵⁴ Megtaláljuk viszont az ókori Egyiptomban: „... egy láncon vagy szalagon lógó horgot akasztottak a sípszár végére és ezzel szedték ki a viaszt.”⁵⁵ Az avar kori leletek közt is előfordul. A hólyagduda csontfúvókájával együtt előkerült kis csonteszköz fokozottan valószínűsíti a hólyagdudák VII. századi használatát (I. tábla 2d–e).

A dudák fontos része a bordósíp, ami több, csaposan összeilleszthető darabból áll. A bordósíp végén lehet pipára szerelt szarutölcsér, vagy ugyanez pipa nélkül (suta duda),

6. ábra. Saskarmok (Madarassy 1934. 81–88.)

⁵⁴ Szórványosan felbukkan a cseh dudák között is, a réztölcsérré forrasztott láncon (Baines 1960. Plate VII. 21.).

⁵⁵ Collinson 1975. 7–8

de a felvidéki térségben használnak meghajlított szárú réztölcsért is. Az alföldi dudák bordószára általában meghajlított rézcső, trombitaszerűen kitölcséresedő véggel (III. tábla 3.).

Az újabb forma – a bolhalyukas duda – jelentős változásokat eredményezett a játéktechnikában. Az addig megszokott ujjrend, ami mindkét kéz három ujját, a gyűrűs, középső és kisujjat vette igénybe, egyik napról a másikra megváltozott. A bolhalyuk (a dallamsíp kb. 2 mm. átmérőjű hetedik hangnyílása a hátsó oldalival szemben) megjelenése azt eredményezte, hogy az alatta lévő hangnyílásokon megszokott ujjak eggyel elvándoroltak, így a kontrasíp hangnyílására a gyűrűsujj helyett a kisujj került. Mivel a kisujj ügyetlenebb, a nyolcadhangok nyitásával létrehozott gyors kontrakíséret háttérbe szorult a negyedhangokat hangsúlyozó kísérettel szemben. A bolhalyuk lehetőséget adott a hangsor kromatikussá tételére azzal, hogy az alatta lévő minden hang fél hanggal megemelkedik, ha azzal együtt a bolhalyukat is nyitják. Dúr tercre hangolt dallamsípoknál a második hangnyílás (nagyszekund) hangját a bolhalyuk kistercre emeli, ami lehetőséget adott egy dallamon belül dúr és moll terc megszólaltatására. (Az utolsó ismert dudások közül csak néhányan éltek ezzel a lehetőséggel, pl. a somogyi Jankovics Imre, és az ipolypalásti Szikora János. Valószínű, hogy korábban, a dudák virágzása idején ez a gyakorlat szélesebb körben volt elterjedt,⁵⁶ s a dudahagyomány hanyatlásával, a dudások számának radikális csökkenésével ez a gyakorlat mindinkább háttérbe szorult.) A XIX. század második felében Somogyban pl. „majd minden valamirevaló juhásznak volt dudája”.⁵⁷ A dudások virágkorának tekinthetjük ezt az időszakot még akkor is, ha csak minden tizedik pástort tekintjük „valamire valónak”. A dudajátékban tapasztalható visszaesés nyilván annak következménye, hogy a falu népének érdeklődése megszűnt a duda iránt. Urasabb dolog volt cigánybandát fogadni, a dudásoknak be kellett érniük az öregekkel és gyerekekkel, esetleg egy-egy disznótori, farsangi szerepléssel. Ez a helyzet nem kedvezett az igényes, játéktudásukra büszke zenészeknek, így ezek jelentős része kénytelen-kelletlen hangszert kellett, hogy változtasson. A dudát a klarinét, a tárogató, vagy a tangóharmonika váltotta föl. Azok között, akik hagyománytiszteltből továbbéltették a magyar dudát, akadtak gyengébb képességű zenészek is. Ezek a dudások a kromatikus hangolású dudákon is diatonikusan játszottak, nem használták ki a hangnem módosításának lehetőségét, a bolhalyukat csupán díszítő, vibráló funkcióban működtették. Ez a visszaesés a régi, moll, vagy semleges terces hangolású dudákon nem okozott jelentős problémát, a kromatikus hangsorra felépített dúr tercű dudákon azonban már igen. Itt gondot okozott a bolhalyuk hiánya, mivel a hangnemváltás lehetőségének megszűntével a tisztán moll tercű dór jellegű dallamok is kemény dúrban szólaltak meg.

Hasonló visszafejlődés mutatkozik a kontrasíp használatában is. Igényesebb zenészek a kisujjas kontrasípon is alkalmazzák a gyors kontrakíséretet, míg mások beérik a negyedhangos ritmizálással. Később – mint látjuk – ez a nyugodt, de még mindig színvonalas, jó hangzású ritmuskíséret is mindinkább kikopik a játékból, a dudások a kontrasípot zárva tartva játszanak, így az alsó kvart osztinató kíséretként szól, s azt csak akkor nyitják, ha a dallamban az alaphang domináns hangként jelentkezik. Mindezekkel

⁵⁶ Vargyas találkozott olyan dudással, aki a sípszár kromatikus hangsorát használta (Vargyas 1955.).

⁵⁷ Malonyai 1911. 239.